

I. BÜTÜN YÖNLERİYLE DİYARBAKIR SEMPOZYUMU

27-28 EKİM 2000, ANKARA

Neyir Matbaacılık
Ankara - 2001

16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler

Fatma Acun*

17. yüzyıla kadar sınırları sürekli olarak genişleyen Osmanlı İmparatorluğu'nda, yeni kazanılan toprakların kontrolü ve imparatorluğun bünyesine dahil edilmesi, idari ve askeri merkezlerin kurulmasını gerektiriyordu. Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Doğu Anadolu seferi esnasında Osmanlı topraklarına katılan Diyarbakır (1515), eski adıyla Amid şehrinin, yine aynı sefer esnasında kazanılan toprakların düzenlenmesiyle oluşturulan Diyarbakır Beylerbeyliği'nin idare merkezi haline getirilmesi de, böyle bir ihtiyacın neticesiydi⁽¹⁾.

Bölgenin Osmanlılar'dan önceki idarecileri olan Akkoyunlular ve diğerlerinin, Diyarbakır'ı idare merkezi olarak seçmeleri bir tesadüf eseri değildi⁽²⁾. Ana ulaşım ve ticaret yolları üzerinde yer alması ve kuzeyindeki dağlık yaylaları, güneyindeki ovalara bağlayan konumda bulunması Diyarbakır'ı, ticari ve diğer bakımlardan merkezi hale getiriyordu⁽³⁾. Bu nitelikleri, Diyarbakır şehrini, Osmanlı yöneticileri tarafından, Diyarbakır Eyaleti'nin idare merkezi olarak seçilmek üzere ön plana geçiriyordu. İran sınırına yakın olması da, şehre stratejik bir önem kazandırıyordu. Nitekim, Diyarbakır, 16. ve 17. yüzyıllarda İran'a yapılan seferlerde ordunun kışlama yeri ve hareket üssü olarak kullanılmıştı⁽⁴⁾.

16. yüzyılda Anadolu genelinde görülen nüfus artışı ile birlikte seyre-den şehirleşme sürecinde Diyarbakır'ın da yer aldığı gözlenmektedir. Söz konusu nüfus artışı neticesinde Diyarbakır, 16. yüzyılın ikinci yarısında (1564), 32.239'a varan nüfusuyla, Bursa ve Kayseri'den sonra,

(*) Hacettepe Üniversitesi İnkılap Enstitüsü Öğretim Görevlisi.

(1) Diyarbakır ve civarının Osmanlı ülkesine katılmasını sağlayan ve o dönemde Erzurum Beylerbeyi olan Bıyıklı Mehmet Paşa, Diyarbakır Eyaleti'nin teşekkülü ile birlikte beylerbeyliğine tayin edilmiştir. Bıyıklı Mehmet Paşanın biyografisi ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. M. Mehdi İlhan, "Diyarbakır Fatih ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa", *Atatürk ve Diyarbakır*, Diyarbakır Üniversitesi Yayını, Diyarbakır 1981, s. 137-161; Diyarbakır bölgesinde yapılan ilk idari düzenlemeler hakkında bkz. Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23(1969), s. 23-34. Konu ile ilgili olarak aşağıda dipnot 6'da verilen referanslara da bakılabilir.

(2) Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, E. J. Brill, Leiden 1988, s. 37.

(3) Besim Darkot, "Diyarbakır", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 3, s. 602.

(4) Kanuni Sultan Süleyman'ın 1535 ve 1554 yılında İran'a yaptığı seferler esnasında Diyarbakır'da konakladığı bilinmektedir. Ayrıca, IV Murad da İran seferine (1638) giderken ve dönüşte Diyarbakır'a uğramıştır. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır* (1790-1840) Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 8-9.

Anadolu'nun üçüncü büyük şehri haline gelmiştir⁽⁵⁾. Nüfusta görülen bu büyüme, tabiatıyla, ekonomiye de yansarak 16. yüzyılda, özellikle de bu yüzyılın ikinci yarısında şehrin ekonomisinde büyük bir canlanmaya yol açmıştır.

Ancak, ekonomik faaliyetler, nadiren bağımsız çalışmalara konu olmuş, genellikle, şehir veya bölgeye dair çalışmalar arasında bahsedilmiştir. Bu nedenle, şehirle birlikte bölgenin ekonomisini bütün yönleriyle ortaya koymak ve, uzun bir dönem boyunca gelişmeleri takip etmek henüz mümkün görünmemektedir⁽⁶⁾. Bu boşluğu bir ölçüde telafi etmek üzere, bu çalışmada, 16. yüzyıla ait tahrir defterinde (TT 64 1518, TT 200 1540 ve TT 155 1564)⁽⁷⁾ yer alan verilerin ışığında, şehirdeki ekonomik gelişmelere dair gözlemlerde bulunmaktadır⁽⁸⁾. Şehirde yapılan ve vergiye tabi her türlü ekonomik faaliyet hakkında verilerin yer

- (5) 16. yüzyılın ikinci yarısında (1564), İstanbul'dan sonra Anadolu'nun en büyük iki şehri olan Bursa ve Kayseri'nin nüfusları, sırasıyla 70.626 ve 35.319'dur. Üçüncü sırada yer alan Diyarbakır'ı, 29.392 kişilik nüfusıyla Ankara takip etmektedir. Bkz. M. Mehdi İlhan, "Onaltıncı Asırda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Mahallelere Dağılımı", *Ziya Gökalp*, 62(1991), s. 66. Tablo 7.
- (6) Diyarbakır şehri ve Diyarbakır Eyaleti ile ilgili çalışmaların, idare ve nüfus konularına yoğunlaştığı görülmektedir. Bkz: Nejat Göyünç, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 7(1968), s. 76-80; M. Mehdi İlhan, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre Amid Sancağında Tımar Dağılımı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12(1981-82), s. 85-100; Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 25(1987), s. 31-37; M. Mehdi İlhan, "Onaltıncı Asırda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Mahallelere Dağılımı", *Ziya Gökalp*, 62(1991), s. 49-72; Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 269-277; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Dogu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü*, 370(1994), s. 77-86; Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, V. cilt, Ankara 1994, s. 2211-2210.
- (7) TT 155 nolu Amid Sancağı mufassal tahrir defteri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde (Ankara) bulunmaktadır. Mufassal defterin tarihi, Diyarbakır kanunnamesinin yer aldığı kısmın başında, H. 975 Zilkade (M. 1568 Nisan) olarak, tahrir kayıtlarının yer aldığı kısmın başında ise, H. 972 Rebilülahir (M. 1564 Kasım) olarak geçmektedir. Bu iki farklı tarih, defterin gerçek tarihi konusunda araştırmacıları tereddütte düşürmektedir. Defterde geçen ilk tarihin (1568 Nisan), aynı defterin icmalı olan TT 304'e atfedilen 1567 tarihinden daha sonra olması çelişkili bir durum yaratmaktadır. Bilindiği üzere, icmal defter, mufassal defter tamamlandıktan sonra ve onun içindeki bilgilere göre hazırlanmaktadır. Bu da, icmal defterin tarihinin, mufassal defterin tarihinden sonra olmasını gerektirmektedir. Defterde yer alan ilk tarih kabul edildiğinde ise, tam tersi bir durum ortaya çıkmakta, icmal önceki (1567), mufassal ise sonraki (1568) bir tarihe ait olmaktadır.
- Amid sancağının tahririnin tamamlandığına dair, H. 972 zilhicce (M. 1565 Haziran) tarihli bir mühimme kaydı tahririn 1565 yılı Haziran ayından önce tamamlandığını açıkça göstermekte ve defterde yer alan ikinci tarihi daha güvenilir ve kabul edilir hale getirmektedir. Dolayısıyla, tahrir kayıtlarının başında yer alan, Kasım 1564'ü TT 155'in tarihi olarak kabul etmek mümkün görünmektedir. Bahsedilen mühimme kaydı aynen şöyledir: "Akşehir Beyi olub vilayet kitabesinde olan Musa Bey'e ve Çakırcılar katibi Arife hükmü ki, sen ki katıbsın mektub gönderüb Amid sancağı tahrir olunub liva-i mezburun zevaidin zuhur idüb cümle sancaklar kitabete olunmaya tevakkuf olunursa külli mal zayı olmak lazım gelür deyü sudde-i saadetime gelmen babında isticaze itüdüğün cilden buyurdum ki hükm-i şerifim varıcak sen ki müşarünleñ sancak beyisin memur olduğun tahrir hizmetinde kalub katibini ol sancağın zevaidin ve ahvalin arz arz itmek için liva-i mezbura müteallik lazım olan defterler ile isti'cal üzere sudde-i saadetime gönderesin". Mühimme Defteri, cilt 6, no.1037. Bu kayda ve ilgili diğer kayıtlara dikkatimi çeken ve değerlendirmem için birer kopyalarını temin eden meslekdaşım Yard. Doç. Dr. Alpay Bizbirlik'e teşekkürlerimi sunarım.

aldığı tahrir defterleri şehirlerin ekonomik durumlarını çalışmak için ideal kaynaklar olmaktadır. Defterlerin baş tarafına eklenen kanunnamelerde, vergi türleri açıklanmakta ve miktarları belirlenmektedir. Bu iki veri kaynağının, tahrir defterleri ve kanunnamelerin bir arada değerlendirilmesi ile, özelde Diyarbakır şehrinin, genelde ise Diyarbakır eyaletinin ekonomik yapısının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

16. yüzyılın ikinci yarısında, Diyarbakır şehrindeki ekonomik faaliyetlerden elde edilen gelirlerinin, bazı düşük miktardaki zirai vergiler hariç, tamamı padişah haslarına (hassa-ı hümayun) tahsis edilmiştir. Şehirdeki ekonomik faaliyetlere ait rakamlar değerlendirildiğinde, %90'ını ticari gelirlerin oluşturduğu, bunu, %5.3 ile tarım ve hayvancılığın, %4.7 ile endüstrinin takip ettiği görülmektedir (bkz. Tablo 1). Bu faaliyetler aşağıda sırasıyla incelenmektedir.

Tablo 1. 1564 (TT 155) tarihinde ticaret, sanayi ve tarım ve hayvancılıktan elde edilen gelirler ve yüzdeleri.

Ticaret	6.700.932	%90
Tarım ve Hayvancılık	384.013	%5.3
Sanayi	354.184	%4.7
Toplam	7.439.129	%100

Şehrin ekonomisinin temeli olarak ticaret

16. yüzyılın başından itibaren ticaretin şehir ekonomisinde giderek daha fazla yer kapladığı, 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, gerek hacim, gerekse de çeşit olarak arttığı gözlenmektedir. Öyle ki, yüzyılın başında (1518) yedi çeşit olan ve yalnızca 310.100 akçe tutan ticari gelirler, yüzyılın ikinci yarısında (1564), on üç çeşide ve 6.700.932 akçeye yükselmiştir. %2.160'a ulaşan bu artış, incelenilen dönemde, Diyarbakır şehrinin, çeşitli mallara ait ticari işlemlerin yapıldığı, önemli bir merkez haline geldiğini açıkça göstermektedir (bkz Tablo 2).

Yukarıda da işaret edildiği üzere, Diyarbakır, ana ticaret yollarının

- (8) 1518 ve 1540 dönemlerine ait TT 64 ve TT 200 nolu defterlerde yer alan veriler takip eden eserlerden alınmıştır: M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 5-6. M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterinden Notlar", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI(1994), s. 49-50. 1564 dönemine ait veriler için ise TT 155 ve bu defterin icmalı olan TT 304 nolu defterlere müracaat edilmiştir. TT 304 nolu defterde yer alan Diyarbakır şehri ile ilgili veriler, takip eden makalede kısmen değerlendirilmiştir. Bkz. İbrahim Yılmazçelik, "Amid Sancağı, 1567 Tarihli Tahrir Defterine Göre", *Osmanlı Araştırmaları*, XVI (1996), s. 121-162.

üzerinde bulunan bir şehirdi. İran'dan (Tebriz'den) gelen kervan yollarından biri Bitlis üzerinden Diyarbakır'a ulaşıyor, buradan da Birecik ve Haleb'e devam ediyordu⁽⁹⁾. Diğer bir kervan yolu da, Musul ve Mardin üzerinden Diyarbakır'a uzanıyordu. Kervanların takip ettiği ana yollardan bir diğeri de, Musul-Urfa-Halep güzergahı olup Diyarbakır'ın güneyinden geçiyordu⁽¹⁰⁾. Diyarbakır, yalnızca bahsedilen güzergahlar üzerinden geçen kervanların uğradığı bir şehir değil, Doğudan gelen ve Van'ın güneyinden Osmanlı topraklarına giren bütün kervanların gümrük vergilerini ödemek zorunda oldukları bir gümrük merkeziydi⁽¹¹⁾. Bu transit ticaretin, Diyarbakır şehrine, maddi ve diğer türlü faydalar sağladığı açıktır. Ancak, bölgede zaman içinde gelişen ticari rekabetle birlikte, siyasi olayların da transit ticareti etkilediğini hemen belirtmek gerekmektedir: Osmanlı Sultanları ile İran Şahları arasında, kesintilerle 16. yüzyıl boyunca süren savaşlar, seyahat eden kervanların güvenliğini etkileyerek, zaman zaman ticareti sekteye uğratmıştır. Örneğin, Çaldıran Savaşı (1514)'nin akabinde, Yavuz Selim'in İran'a ambargo uygulayarak, ipek ticaretini durdurmaya ve, şahı önemli bir gelir kaynağından yoksun bırakmaya çalıştığı bilinmektedir. 1518 tarihli tahrir defterinde, Diyarbakır şehrinin vergileri arasında ipek ile ilgili bir vergiye rastlanmaması, bahsedilen ticari ambargonun sonucu olsa gerektir (bkz Tablo 2). Ancak, ambargo uzun süre başarılı olmamış, ipek ticareti Halep üzerine çevrilmiştir⁽¹²⁾. 1555'de İran ile imzalanan Amasya anlaşmasıyla, 1514'den beri, kırk yıldır süregelen kötü ilişkilerin sona ermesi ve barış dönemine girilmesi üzerine, transit ticaretin canlandığına şahit olunmaktadır⁽¹³⁾. 1564 tarihli tahrir defterinde rastlanan, yüksek miktardaki gümrük gelirleri ticari canlılığın delilidir.

Gümrük gelirlerinin, şehrin ekonomisinde önemli yer tuttuğu ve

- (9) İran'dan gelen diğer bir kervan yolu da Erzurum, Erzincan, Tokat ve Amasya üzerinden Bursa'ya ulaşıyordu. Erzurum, İran ve Kafkaslar'dan gelen kervanların mutlaka uğradığı ve gümrük vergilerini ödediği transit ticaret merkeziydi. 18. yüzyılda Erzurum gümrüğü hakkında mukataa defterleri değerlendirilerek yapılan bir çalışma için bkz. Neşe Erim, "Erzurum Gümrüğü, as an International Transit Center and Some Problems of Administration", *Osmanlı Araştırmaları*, XVI(1996), s. 189-197.
- (10) Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Türkiye İktisat Tarihî Semineri*, Metinler/Tartışmalar 10-Haziran 1973, ed. Osman Okyar-Ünal Nalbantoğlu, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975, s. 86.
- (11) Suraiyya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, s. 52.
- (12) Bruinessen, Evliya Çelebi, s. 37.
- (13) Osmanlı-İran ilişkileri ve Osmanlılar'ın Doğu politikası çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Bunlardan bazıları için bkz. Nejat Göyünç, "Kanuni Devri Başlarında Güney-Doğu Anadolu", *Atatürk Konferansları*, V. Türk Tarih Kurumu, Ankara 1875, s. 61-74; Şevket Beysanoğlu, "Kanuni Devrinde Amid (Diyarbakır) Şehri", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, 23-28 Eylül 1985 İstanbul, *Tebliğler*, İstanbul 1986, cilt I, s. 139-154; Jean-Louis Bacque-Grammont, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safeviler", *Prof. Dr. Bektir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 205-219; Jean-Louis Bacque-Grammont, "The Eastern Policy of Süleyman The Magnificent 1520-1533", *Süleyman the Second and his Time*, ed. by Halil İnalcık-Cemal Kafadar, *The Isis Press*, İstanbul 1993, s. 219-228; Rhoads Murphy, "Süleyman's Eastern Policy", *Süleyman the Second and his Time*, ed. by Halil İnalcık-Cemal Kafadar, *The Isis Press*, İstanbul 1993, s. 229-248

katkılar sağladığı muhakkaktır⁽¹⁴⁾. Ancak, uzun mesafeden gelen kervanların çeşitli yollara baş vurarak Diyarbakır'da gümrük vergisi ödemekten kaçındığına dair olaylar da yaşanmamış değildir. Örneğin, Van'dan gelen ve Diyarbakır üzerinden Haleb'e geçmesi gereken bir grup İranlı tüccar, Diyarbakır'a uğramadan, Habur Irmağını geçerek doğrudan Haleb'e ulaşmış ve mallarını burada satmıştır⁽¹⁵⁾. 1566 tarihinde vukua gelen bu olayın, Diyarbakır gümrüğünü zarara soktuğu açıktır. Sıkı bir şekilde kontrol edilmediğinde, özellikle de merkezden uzak ve kontrolün daha az olduğu bölgelerde, kervanlar, resmi olarak belirlenen gümrük merkezlerinden kaçmayı başarabilmişlerdir⁽¹⁶⁾.

16. yüzyılın ikinci yarısına (1564) ait ticari gelirler arasında en büyük payı, 5.610.666 akçe ile ipek (harir)'den alınan gümrük vergisi, Ergani ve Siverek bacı olarak da bilinen tamgay-ı siyah ve kına (hınna) ve sabundan alınan vergiler oluşturmaktadır. Bu vergi grubunda birkaç vergi türü bileşik halde verildiği için, ticareti yapılan metanın her birinin gelir miktarını ve ticaret hacmini tespit etmek mümkün olamamıştır. Yine de, toplam miktar içinde, ipekten alınan gümrük vergilerinin en fazla yekünü tuttuğu tahmin edilebilir⁽¹⁷⁾. Tamgay-ı siyah vergisine tabi olan ürünler arasında kumaş türleri, tuz, şeker, bakır, kalay, nişadır, deri (bulgari), parfüm (itriyye), çivit (nil), kurşun (mürdeseng), tel, sac, demir, sabun, kuru ve yaş meyve (meyve-i huşk ve ter), bal, balmumu, pamuk yağı (revgan-ı penbe) ve sade yağ bulunmaktadır⁽¹⁸⁾.

(14) 17. yüzyıl başlarına gelindiğinde, Diyarbakır üzerinden yapılan ticaretin hacminde önemli ölçüde azalma meydana gelmiştir. Bu dönemde İran Şah'ı olan Abbas, ipeği deniz yoluyla direk Avrupa'ya ihraç etmeye başlamıştır. Bu deneme uzun dönemde başarılı olamamış fakat, Diyarbakır'ı ciddi şekilde tehdit etmiştir. Ardından, başkent İsfahan ipek alım merkezi haline gelmiştir. Buradan Haleb'e giden en kısa yol, Irak ve kuzey Suriye'den geçerken, Bursa ve İzmir'e giden ipek ise, Erzurum-Erzincan yolunu takip etmiştir. Uluslararası ticaret yolunun Diyarbakır'dan uzaklaştığını gösteren bu değişimler, şehri 16. yüzyıldaki "merkezi" konumundan, 17. yüzyılda "kenar" konumuna indirmiştir. Bkz. Bruinessen, *Evliya Çelebi*, s. 37-38.

(15) Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", s. 86-87.

(16) Diyarbakır'dan geçen kervan yolunun ihlali konusunda bkz. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 52-53. Yılmazçelik, *XIX. yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 287-288.

(17) 1564 tarihli kanunnamede ipekten alınan vergilerle ilgili kısım aynen şöyledir: "Der beyan-ı bac-ı harir ve resm-i kapan ve resm-i mizan: Bunun gibide dahi kanun bu imiş ki yüz akçelik harir satılsa bac-ı harir 5 akçe alınır imiş ve resm-i kapan geçer olsa her yükde iki akçe ve bunda satar olsa resm-i mizan iki batmanda bir akçe alınır imiş yine ol minval üzere mukarrer kılındı". TT 155, s. 3a. Karşılaştırmacı Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zırai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, Kanunlar, İstanbul 1943, s. 136-137; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 5. cilt, İstanbul 1992, s. 466-467.

(18) 1518 tarihli tahrir defteri ve kanunnamesinde geçen tamgay-ı siyah vergisi (bkz. İlhan, *Amid*, s. 123.), 1564 tarihli kanunnamede bac-ı Ergani ve Siverek ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. "Zikir olunan tamgay-ı siyah defter-i atikde tamgay-ı siyah ki bac-ı Ergani ve bac-ı Siverek dimekle meşhurdur deyü kayd olunub amma nefis-i Amid'de alındığı paye-i serir-i a'laya arz olundukda Ergani ve Siverek tabiri ref olunub resm-i tamgay-ı Amid kayd oluna bu ferman olmağın defter-i cedide vech-i meşruh üzere kayd olundu". TT 155, s. 3b. Vergi ile ilgili Kanunnamede yer alan kısım aynen şöyledir: "Der beyan-ı tamgay-ı siyah: Ki bac-ı Ergani ve bac-ı Siverek dimekle meşhurdur çuka ve dülben ve ravend ve sair akmişe kısmından her Osmanlı batmanında 6 akçe alınırmuş ve ketende her yükde 20 akçe ve nemekden ve şekerden ve sof-dan ve ham bezden ve bakır ve kalay ve nişadır ve bulgari ve triye kısmından her yükde 12 akçe alınırmış ve bir kelle nilden 12 akçe alınırmış ve mürdeseng ve telden ve sacdan ve demür yükünden her yükde 4 er akçe ve her deve yükü sabundan 6 akça ve 2 kalıb sabun ve at yükünden 4 akça ve bir kalıb sabun ve merkez yükünden 3 akça ve meyve-i huşkdan yükde 1.5 akça ve taze yemiden üç rub ve aselden ve şem-i aselden ve revgan-ı pembe ve revgan-ı sade her batmandan ki Ergani ve Siverek toprağın basub gele rub akçe alınırmuş yine ol uslub üzere mukarrer kılındı ve sair ecnasdan dahi öyle alına". TT 155, s. 3b. Karşılaştırmacı Barkan, *Kanunlar*, s. 137; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, s. 467.

Bahsedilenlerin yanı sıra, üzüm ve hurma pekmezi (duşab), kızıl boya, fitil yağı/mum yağı (revgan-ı çerağ), badem, şap, nef, kalay, kırmızı boya (zencerf) ve pamuk gibi nesneler de, transit ticarete konu olan mallar arasındaydı. Bu mallar şehirden transit geçtiğinde, yük veya ağırlık (batman/men) hesabı üzere yük vergisi (tamgay-ı huml), satıldığında ise, satın alandan resm-i kapan adı altında vergi alınmıyordu. Bunlar arasında, yalnızca pamuktan şehirde satıldığında vergi alınmayıp, transit geçtiğinde alınmıyordu⁽¹⁹⁾. Kanunnamede, "tamgay-ı huml ve bac-ı ubur ve kapan der arasa" adıyla geçen bu vergilerin, 16. yüzyılın başındaki (1518) 70.000 akçelik mütevazı miktarından, 16. yüzyılın ikinci yarısında (1564) 316.666 akçeye ulaşması, transit ticaretin hacmindeki artışın neticesidir.

Şehirden yalnızca transit geçerek İstanbul'a giden kervanlardan, gümrük yerine, yalnızca "tamga-ı kayseriyye"⁽²⁰⁾ adı altında geçiş vergisi alınmaktaydı⁽²¹⁾. Pamuklu veya yünlü dokumalar (akmişe), çuha, dülbend, külâh, ipeksiz alaca bez, peştemal (futa), ham bez, keçeden yapılmış giye-

(19) Bu vergi ile ilgili kısım, 1564 tarihli kanunnamede aynen şöyledir: "Der beyan-ı tamgay-ı huml ve bac-ı ubur ve kapan der arasa: Bunun dahi kanunu buymuş ki, meyve-i huşkdan ve terden ve duşabdan ve her yükde getüren den 1.5 akça tamgay-ı huml alınub ve satulduğı hinde alandan 20 akçada 1 akça resm-i kapan alınub ve revgan-ı sade ve asel ve kızıl boya ve şem-i asel ve revgan-ı çerağ ve badem ve şabdan ve mürdesengden getüren den her batmanda tamgay-ı huml ve rub akça alınub ve satulduğı hinde alan kimesneden 20 akçada 1 akça resm-i kapan alınurmuş ve nil ve şeker ve kalay ve zencerf ve esbab-ı itrdan tamgay-ı huml alınmayub bac-ı ubur deyü her mende alandan 4.5 akça alınurmuş ve eğer satır olsa resm-i kapan deyü 20 akçada bir akçe alınub ve penbe şehirde satılma nesne alınmayub amma ubur itse her deve yüküne 12 akçe alma ve at yüküne 8 akça ve sair demür yüküne ve nal ve mürdeseng ve neft cinsi olsa satuldukda 20 akçede bir akça alınub nemekden ve deve yüküne 1.5 akça alınurmuş yine ol minval üzere mukarrer kılındı". TT 155, s. 4a. Karşılaştırmalı Barkan, *Kanunlar*, s. 137-138; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, s. 468.

(20) Bu vergi ile ilgili kısım 1564 tarihli kanunnamede aynen şöyledir: "Der beyan-ı bac-ı ubur ve kayseriyye: Bunun dahi kanunu bu imiş ki, akmişe kısmından her ne cins akmişe satılma 20 akçede 1 akça alınurmuş ve ubur eder olsa Osmanî batmanda 50 akçe alınurmuş yine ol üslub üzere mukarrer kılındı amma çuha ubur itse her Osmanî batmanda 13 akçe-i Osmanî ve dülbend ve külâh ve cilkava her men-i Osmanîde 24 akçe-i Osmanî ve Haleb kumaşından ol akmişe ki kutni ve atlas ve İskenderani ve cins-i harir ola Osmanî batmanda 50 akçe ve eğer harirsiz alaca bez ve futa ve sair bunların emsali ola yükünden 100 akçe-i Osmanî ve ham bezden 50 akçe ve bicad ve keten yükünden 200 Osmanî ve ak esirden 50 akçe ve kara esirden 25 akçe alına ve yağdan ve baldan ve kızıl boyadan ve şabdan ve katrandan ve ziftiden ve kara sakızdan ve ak sakızdan ve çerağ yağından menn-i Osmanîde nîm akçe-i Osmanî alına ve terencübün Osmanî batmanda 10 akçe ve zaferan yirmide bir akça ve kepenek ve kepe yükünden 100 akça ve itriyyeden her menn-i Osmanîde buçuk ve cam ve bakır yükünden 25 akçe-i Osmanî alına ve tutiya ve pulad ve neft ve bulgari yükünden 6 Osmanî alına. TT 155, s. 3b. Karşılaştırmalı Barkan, *Kanunlar*, s. 137; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, s. 467-468.

(21) Uzun mesafeden gelen ve İstanbul'a giden kervanların gümrüğü İstanbul'da alınmasına rağmen, Diyarbakır'da gümrük talep edildiği durumlar da vaki olmuştur. İhlalleri önlemek amacıyla Diyarbakır gümrüğünün koyduğu bu yaptırım, çoğu zaman Diyarbakır gümrüğü ile İstanbul gümrüğü arasında anlaşmazlıklara neden olmuştur. Nihayetinde, söz konusu kervanların gümrüklerinin İstanbul'da alınmasına, Diyarbakır'da ise yalnızca bir geçiş vergisi (bac-ı ubur) tahsil edilmesine karar verilmiştir. Diyarbakır gümrüğü ile İstanbul gümrüğü arasında vuku bulan bu anlaşmazlıklar çoğunlukla 18. yüzyılda yaşanmıştır. Bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 14, 288. 1564 tarihli kanunnamede, gümrük ve geçiş vergilerinin ayrı ayrı açıklanmış olmasına rağmen, incelenilen dönemde de, bu türden sorunların yaşandığı tahmin edilebilir. Ancak, anlaşmazlıkların, Diyarbakır gümrüğünün fazla vergi (geçiş yerine, gümrük vergisi) talep etmesinden ziyade, şehirden transit geçen kervanların, daha az vergi ödeme yollarına başvurmaktan kaynaklandığı düşünülebilir.

cek (kepenek), keten, çizgili dokunmuş kilim/aba (bicad), ipekli kumaş çeşitleri (kutni, culfak, atlas ve İskenderani) ve deri (bulgari), terencübün (helva), cam, bakır, çinko (tutiya), çelik (pulad), safran (zaferan), ak sakız ve kara sakız gibi ham maddeler, uzun mesafeden gelen kervanlarla İstanbul'a taşınmaktaydı.

Bahsedilen mallardan alınan vergilerin miktarının her iki dönemde de yaklaşık miktarda olması (1518'de 50.000 akçe ve 1564'de 55.013 akçe) şehirden transit geçerek İstanbul'a götürülen malların miktarının fazla değişmemiş olmasından ziyade, söz konusu mallardan bazılarının ayrıca vergiye tabi tutulmasındandır. Örneğin, 1564 tarihli kanunnamede, ubur-ı kayseriyye alınacak nesneler arasında bahsedilmesine rağmen, aynı tarihli defterde, esirlerden alınan vergiler, atlarla birlikte (esb ve usera) ve "bac-ı bazar-ı esb ve usera" adı altında, ayrıca tahsil edilmiştir. İlk dönemde 7.000 akçe olan bu vergi 16. yüzyılın ikinci yarısında 87.036 akçeye yükselmiştir. Bu iki vergi (tamga-ı kayseriyye 55.013 akçe; bac-ı bazar-ı esb ve usera 87.036 akçe) bir arada değerlendirildiğinde, şehirde satılmayan, yalnızca transit geçen mallardan alınan vergilerin, 1564 tarihinde, 142.049 akçe gibi oldukça yüksek bir rakama ulaştığı görülmektedir.

Uluslararası transit ticaretin yanı sıra, Diyarbakır şehrinde, bölgele arası ve bölge dahilinde yapılan ticaret de önemli yer tutmaktadır. Bu konuda, öncelikle, Diyarbakır'ın surlarında yer alan dört kapıdan geçerek şehre satılmaya gelen mallardan ve bunlardan alınan kapı vergisinden bahsetmek gerekmektedir⁽²²⁾. 16. yüzyılın ilk ve ikinci yarısında rastlanan ve resm-i ebvab-ı erbaa adıyla anılan bu vergi zahire, koyun, sığır, peynir, şır, harir, akmişe, kavun, karpuz, hıyar, ot, odun, kürüm (bağ kütüğü), kamı meyve ve yünden alınmaktaydı. Adı geçen mallar, genellikle, Diyarbakır halkı haricinde kişiler tarafından şehre getirildiğinde vergiye tabiydi. Örneğin, Kiğı, Aluci ve Reşi aşiretleri koyun, peynir ve zahire getirdiğinden ve Diyarbakır reayası haricindekiler zahire getirdiğinde, belirli oranlar vergi alınmıyordu. Yine, şehir halkından, kendi ihtiyaçları için bağlarını getirdikleri meyvelerden vergi alınmıyor, fakat, pazara satmak için getirdiklerinden alınmıyordu⁽²³⁾. Pamuk ipliği ve pamuk, (rişte ve pent

(22) Diyarbakır şehrindeki bu dört kapı (Bab-ı Tel/Mardin Kapı, Bab-ı Cebel/Dağ Kapı, Bab-ı Rum/Urfâ Kapı, Balı'ul-Ma/Yeni Kapı), ilk dönemdeki dört mahalleyi oluşturmaktı: 16. yüzyıl boyunca Diyarbakır'daki mahallelerin geçirdiği evreler ve nüfusu hakkında bkz. İlhan, "Onaltıncı Asırda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Mahallelere Dağılımı", s. 72. Diyarbakır kalesi ve kapılarının tasviri için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın Yarısında Diyarbakır*, s. 17-23.

(23) Bu vergi ile ilgili kısım 1564 tarihli kanunnamede aynen şöyledir: "Der beyan-ı erbaa-ı ebvab-ı erbaa: Amid reayasından gayri taife galle getirüb satır olsa her yükünden akça alınurmuş ve kassab getürdigi koyunda üç koyuna iki mangır, ki bir rub akça alurlar imiş ve Kürd getürdigi koyundan her koyuna bir mangır, ki nîm rub olur, e imiş ve taşradan gelüb satılan sığırdan her sığra 1 akçe alınur imiş ve bir yük şu bir parça şarab alınur imiş harir ve akmişe yükünden rub-i Osmanî şehre gelend gidenden alınur imiş ve nahiye-i Amid karyelerinin reayası ve şehirlüsü getürdigi karpuz yükünden 1 kavun ve 1 karpuz alınur imiş ve hıyar yükünden 1 mangır imiş amma Mardinden gelse yükde rub' akçe alınur imiş ve bir yük otdan bir bu

karışık renkli ipek (harir-i elvan) ve çeşitli deriler (gön, sahtiyan ve meşin) de şehirde satılan mallar arasındaydı. Bunlar aşağıda, şehirdeki endüstri kollarının incelendiği kısımda ayrıntılarıyla ele alınmaktadır. Burada şu kadarını söylemekle yetinilebilir. Şehir ve civardaki halk kendi ürettiği ürünlerini pazarda satabilmektedir. Bu türden satışlardan alınan veriglerin 54.787 akçe gibi oldukça önemli miktara ulaşması, şehir ekonomisinde mahalli ticaretin de önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir⁽²⁴⁾.

Bölgeler arası çapta ticareti yapılan mallar arasında ise, miktar olarak en büyük payı buğday ve diğer hububat türleri almaktadır. Bunların, ölçü birimi olan kile ile alınıp satılan meta olması nedeniyle, vergileri de resmi keyyaliye (kilenin çoğulu) adıyla kile üzerinden tahsil edilmektedir. Deve, at, kaftır, sığır ve merkep yükleri ile şehre hububat türü nesneler getirilmektedir. Belirtilen yüklerin büyükten küçüğe doğru değişen ölçülerde olması, ticaretinin yanı sıra, hububatın, halkın ihtiyacını karşılamak üzere şehre getirildiğini göstermektedir. Şehir halkı veya sipahi kendi tüketimleri için dışarıdan buğday getirdiklerinde vergi alınmamakta, yalnızca, satmak üzere getirdiklerinde vergi alınmaktadır⁽²⁵⁾. Evliya Çelebi'nin, Silvan'a (Mifariğin) doğru uzanan Diyarbakır ovasında bol miktarda üretiminin yapıldığını bahsettiği buğdayın, şehirde ticareti yapılan mallar arasında en fazla yekünü tutması, ilkimi müsait olmayan civar bölgelere sevk edildiği-

ve odun yükünden bir odun ve kamış yükünden bir bağ kamış alınmış ve sair meyve eğer Mardin'den ve gayri yerlerden gelse rub' akça alınur imiş eğer şehirlü taifesi bağlarından kendüler yemek için meyve getirse nesne alınmaya ve bazarda satmak için getürseler sair reaya gibi vireler aşiret-i Kiği ve Aluci ve Reşi cemaatleri koyun ve peynir ve galle getürseler nesne vermeyüb yılda Mardin kapısına haneden haneye bir nügi yağ virürlermiş yine ol üslub üzere mukarrer kılındı. Ve kürüm ve yün yükünden 2 mangır alınur imiş ve sair hububatdan dahi kanun-ı sabıkları üzere mukarrer kılındı ve resm-ı bevabı virdükden sonra asesiyeye deyü nesne alınmaya". TT 155, s. 4a. Karşılaştır, Barkan, *Kanunlar*, s. 138-139; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, s. 469.

(24) Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde deriler işlenmekte ve ayakkabı, terlik, çizme ve çeşitli eşyaların yapımında kullanılmaktadır. Bu derilerin en kalitelişi sahtiyan olup, saray için genellikle Manisa sahtiyanından yapılan ayakkabılar satın alınmaktaydı. Bu konu ve deri türleri ve kullanımı hakkında geniş bilgi için bkz. Faruqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 161-170.

(25) Bu vergi ile ilgili kısım, 1564 tarihli kanunnamede aynen şöyledir: "Der beyan-ı resm-i keyyaliye-i Amid: Kile ile ölçülen nesne şehre gelüb satılşa her deve ve at ve katır ve sığır yükünden rub' kile-i Amid resm-i keyyaliyye alma ve merkep yükünden nim rub kile-i Amid alına ve eğer sipahi ve eğer şehirlü taifesi kendüleri yemek için taşradan buğday ve sair kile ile ölçülür nesne getürseler nesne alınmaya, eğer getürüb satsalar sair reaya gibi resm-i keyyaliye vireler". TT 155, s. 4b. Karşılaştır, Barkan, *Kanunlar*, s. 138; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, s. 468.

(26) Evliya Çelebi'de geçen Diyarbakır Ovası, bugün de önemli bir buğday üretim merkezidir. Bruinessen, *Evliya Çelebi*, s. 39. Diyarbakır'da bol miktarda üretilmesine rağmen, buğdayın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun uzak kesimlerine sevkîyatının, iklim şartları nedeniyle zor. Hafta bazen mümkün olmadığı tecrübe edilmiştir. Örneğin, 1577 tarihinde ordunun ihtiyacı için, Diyarbakır'dan Van'a 10.000 kile buğday gönderilmesi istenmiştir. Ancak, 1.200.000 akçe tutarında olan buğdayın nakli için, 1.500.000 akçe masraf edilmesi gerekmiştir. Bu Nakliye masrafının çok yüksek olması nedeniyle, yalnızca 2.000 kile gönderilebilmiştir. Bu miktardaki buğdayın nakli bile, büyük bir organizasyonu gerektirmiştir. Bkz. Bruinessen, *Evliya Çelebi in Diyarbakır*, s. 39-40. Nakliyatının güç olmasına rağmen, İran'a yapılacak olan sefer planlarının bir parçası olarak, uzak bölgelerden, nüzul usulü ile buğday getirilerek şehirde depolanmaktadır. Göyünc, "XVI. Yüzyılda Güney Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", Tartışma Kısım, Ö. Lütfi Barkan'ın notu, s. 102.

ni düşündürmektedir⁽²⁶⁾. Nitekim, sonraki dönemlerde (19. yüzyılda), Bağdat'ta kıtlık olduğunda, Diyarbakır'dan buğday ve arpa istendiğine dair kayıtlar mevcuttur. Buğday ve arpanın önemli bir kısmı da, bölgedeki askerin ihtiyacının karşılanmasına ayrılmıştır⁽²⁷⁾.

Bölgeler arası ticaretle ilgili olarak, nehir nakliyeciliğinden de bahsetmek gerekmektedir. Dicle nehri üzerinde, Diyarbakır ile Musul ve Bağdat arasında çeşitli malların nakli yapılmakta ve bu yolla ticareti yapılan mallardan bac-ı ubur-ı kelek adıyla vergi tahsil edilmekteydi. Nakliye işinin kelek adı verilen sallarla yapılmasından dolayı bu adı alan verginin, 2.000 akçe gibi cüzi bir miktar olması dolayısıyla, nehir yolunun fazla kullanılmadığı, veya belli tür malların taşınmasına sınırlı tutulduğu tahmin edilmektedir⁽²⁸⁾.

İlk dönemlerde (1518 ve 1540) şaraptan vergi tahsil edilmesine rağmen, bu vergiden ilgili kanunnamelerde bahsedilmemesi dikkat çekicidir. Yalnızca, 1540 tarihli kanunnamede, şehre dışarıdan şarap getirmenin yasaklandığına, getiren kişinin cezalandırılacağına dair bir kayıt mevcuttur. Bu kayıta, yalnızca şıra (üzüm suyu) dan vergi alınacağı belirtilmiştir⁽²⁹⁾. Tahrir defterlerine yansıdığı kadarıyla, şarap vergisi, tamgay-ı hamr, 1518 tarihinde 120.000 akçeden, 1540 tarihinde 270.000 akçeye yükselmiştir⁽³⁰⁾.

Şehre uğramadan geçen kervanlardan, ilk dönemde bac adı altında vergi alınıyordu⁽³¹⁾. Ancak, sonraki dönemde bu vergiye rastlanmaması, anılan verginin kaldırılmasından ziyade, bac-ı ubur-ı kayseriyye adı altında tahsil edilmesiyle açıklanabilir.

Çarşı ve pazarlardaki faaliyetlerden ve esnafın denetiminden alınan ihtisab türü vergiler, bir şehirdeki ticaret hacmini yansıtmaktadır. 16. yüzyılın başlarında 17.000 akça olan ihtisab gelirlerinin, yüzyılın ikinci

(27) İlgili kayıtlar hakkında bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 281-282.

(28) Dicle ve Fırat nehirlerinde, zahire ve eşya nakliyatında kullanılan kelekler, koyun veya keçi derisinden yapılan, yalnızca nehrin akışı istikametinde gidebilen vasıtalarlardır. Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, derleyen Salih Özbaran, İzmir 1984, s. 123-125. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 13-14.

(29) 1564 tarihli kanunnamede de şarap vergisi ile ilgili bir kayda rastlanmamıştır. 1540 tarihli kanunnamede meyhaneye vergisi ile ilgili kısım aynen şöyledir: "Der beyan-ı meyhaneye: Bunun dahi şirenin batmanı dörde alındıkda sekizer üzere satıla ve beşe alındıkda ona satıla ve kara sığır salgını derler bir salgın olurmuş ref olundı ve kura halkının keferesine sen şireyi yabandan getürüb içersin deyü taaddi idüb akçe alırlarmış ref olundı min bad alınmaya amma taşradan bir kimesne şehre hamr getürüb ol hamr hangi köyden alındı ise ol köyün hamrı grift olub getüren kimesne dahi haline göre cürümlene cürmün dahi nihayeti meyhanenin bir günlük kısıtı ola ziyade alınmaya". Barkan, *Kanunlar*, s. 138; Karşılaştır Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, s. 468.

(30) Şarap vergisine ait olan 270.000 akçe geliri, Göyünc, 1540 tarihli TT 200 nolu (s. 58) tahrir defterine istinaden vermektedir. Bkz., "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", s. 90.

(31) Bu vergi ile ilgili kısım, 1518 tarihli kanunnamede aynen şöyledir: "Ve karban gelüb Amid'e uğramayub geçüb gitse giru bu düstür anların dahi bacı alınır imiş". İlhan, *Amid*, s. 123.

karışık renkli ipek (harir-i elvan) ve çeşitli deriler (gön, sahtiyan ve meşin) de şehirde satılan mallar arasındaydı. Bunlar aşağıda, şehirdeki endüstri kollarının incelendiği kısımda ayrıntılarıyla ele alınmaktadır. Burada şu kadarını söylemekle yetinilebilir. Şehir ve civardaki halk kendi ürettiği ürünlerini pazarda satabilmektedir. Bu türden satışlardan alınan veriglerin 54.787 akçe gibi oldukça önemli miktara ulaşması, şehir ekonomisinde mahalli ticaretin de önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir⁽²⁴⁾.

Bölgeler arası çapta ticareti yapılan mallar arasında ise, miktar olarak en büyük payı buğday ve diğer hububat türleri almaktadır. Bunların, ölçü birimi olan kile ile alınıp satılan meta olması nedeniyle, vergileri de resm-i keyyaliye (kilenin çoğulu) adıyla kile üzerinden tahsil edilmektedir. Deve, at, kaftır, sığır ve merkep yükleri ile şehre hububat türü nesneler getirilmektedir. Belirtilen yüklerin büyükten küçüğe doğru değişen ölçülerde olması, ticaretinin yanı sıra, hububatın, halkın ihtiyacını karşılamak üzere şehre getirildiğini göstermektedir. Şehir halkı veya sipahi kendi tüketimleri için dışarıdan buğday getirdiklerinde vergi alınmamakta, yalnızca, satmak üzere getirdiklerinde vergi alınmaktadır⁽²⁵⁾. Evliya Çelebi'nin, Silvan'a (Mifarikin) doğru uzanan Diyarbakır ovasında bol miktarda üretiminin yapıldığını bahsettiği buğdayın, şehirde ticareti yapılan mallar arasında en fazla yekünü tutması, ilkimi müsait olmayan civar bölgelere sevk edildiği-

ve odun yükünden bir odun ve kamış yükünden bir bağ kamış alınmış ve sair meyve eğer Mardin'den ve gayri yerlerden gelse rub' akça alınır imiş eğer şehirlü taifesi bağlarından kendüler yemek için meyve getürse nesne alınmaya ve bazarda satmak için getürseler sair reaya gibi vireler aşiret-i Kığı ve Aluci ve Reşi cemaatleri koyun ve peynir ve galle getürseler nesne vermeyüb yılda Mardin kapısına haneden haneye bir nügi yağ virürlermiş yine ol uslub üzere mukarrer kılındı. Ve kürüm ve yün yükünden 2 mangır alınır imiş ve sair hububatdan dahi kanun-ı sabıkları üzere mukarrer kılındı ve resm-i bevabı virdükden sonra asesiyeye deyü nesne alınmaya". TT 155, s. 4a. Karşılaştır, Barkan, *Kanunlar*, s. 138-139; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, s. 469.

(24) Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde deriler işlenmekte ve ayakkabı, terlik, çizme ve çeşitli eşyaların yapımında kullanılmaktadır. Bu derilerin en kaliteli si sahtiyan olup, saray için genellikle Manisa sahtiyanından yapılan ayakkabılar satın alınmaktaydı. Bu konu ve deri türleri ve kullanımı hakkında geniş bilgi için bkz. Faroqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 161-170.

(25) Bu vergi ile ilgili kısım, 1564 tarihli kanunname de aynen şöyledir: "Der beyan-ı resm-i keyyaliye-i Amid: Kile ile ölçülen nesne şehre gelüb satılşa her deve ve at ve katır ve sığır yükünden rub' kile-i Amid resm-i keyyaliye alına ve merkep yükünden nim rub kile-i Amid alına ve eğer sipahi ve eğer şehirlü taifesi kendüleri yemek için taşradan buğday ve sair kile ile ölçülür nesne getürseler nesne alınmaya, eğer getürüb satsalar sair reaya gibi resm-i keyyaliye vireler". TT 155, s. 4b. Karşılaştır, Barkan, *Kanunlar*, s. 138; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, s. 468.

(26) Evliya Çelebi'de geçen Diyarbakır Ovası, bugün de önemli bir buğday üretim merkezidir. Bruinessen, *Evliya Çelebi*, s. 39. Diyarbakır'da bol miktarda üretilmesine rağmen, buğdayın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun uzak kesimlerine sevkîyatının, iklim şartları nedeniyle zor. Hafta bazen mümkün olmadığı tecrübe edilmiştir. Örneğin, 1577 tarihinde ordunun ihtiyacı için, Diyarbakır'dan Van'a 10.000 kile buğday gönderilmesi istenmiştir. Ancak, 1.200.000 akçe tutarında olan buğdayın nakli için, 1.500.000 akçe masraf edilmesi gerekmiştir. Bu Nakliye masraflarının çok yüksek olması nedeniyle, yalnızca 2.000 kile gönderilebilmiştir. Bu miktardaki buğdayın nakli bile, büyük bir organizasyonu gerektirmiştir. Bkz. Bruinessen, *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, s. 39-40. Nakliyatının güç olmasına rağmen, İran'a yapılacak olan sefer planlarının bir parçası olarak, uzak bölgelerden, nüzul usulü ile buğday getirilerek şehirde depolanmaktadır. Göyünc, "XVI. Yüzyılda Güney Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", Tarihçe Kısım, Ö. Lütfi Barkan'ın notu, s. 102.

ni düşündürmektedir⁽²⁶⁾. Nitekim, sonraki dönemlerde (19. yüzyılda), Bağdat'ta kıtlık olduğunda, Diyarbakır'dan buğday ve arpa istendiğine dair kayıtlar mevcuttur. Buğday ve arpanın önemli bir kısmı da, bölgedeki askerin ihtiyacının karşılanmasına ayrılmıştır⁽²⁷⁾.

Bölgeler arası ticaretle ilgili olarak, nehir nakliyeciliğinden de bahsetmek gerekmektedir. Dicle nehri üzerinde, Diyarbakır ile Musul ve Bağdat arasında çeşitli malların nakli yapılmakta ve bu yolla ticareti yapılan mallardan bac-ı ubur-ı kelek adıyla vergi tahsil edilmekteydi. Nakliye işinin kelek adı verilen sallarla yapılmasından dolayı bu adı alan verginin, 2.000 akçe gibi cüzi bir miktar olması dolayısıyla, nehir yolunun fazla kullanılmadığı, veya belli tür malların taşınmasına sınırlı tutulduğu tahmin edilmektedir⁽²⁸⁾.

İlk dönemlerde (1518 ve 1540) şaraptan vergi tahsil edilmesine rağmen, bu vergiden ilgili kanunnamelerde bahsedilmemesi dikkat çekicidir. Yalnızca, 1540 tarihli kanunname, şehre dışarıdan şarap getirmenin yasaklandığına, getiren kişinin cezalandırılacağına dair bir kayıt mevcuttur. Bu kayıta, yalnızca şıra (üzüm suyu) dan vergi alınacağı belirtilmiştir⁽²⁹⁾. Tahrir defterlerine yansıdığı kadarıyla, şarap vergisi, tamgay-ı hamr, 1518 tarihinde 120.000 akçeden, 1540 tarihinde 270.000 akçeye yükselmiştir⁽³⁰⁾.

Şehre uğramadan geçen kervanlardan, ilk dönemde bac adı altında vergi alınıyordu⁽³¹⁾. Ancak, sonraki dönemde bu vergiye rastlanmaması, anılan verginin kaldırılmasından ziyade, bac-ı ubur-ı kayseriye adı altında tahsil edilmesiyle açıklanabilir.

Çarşı ve pazarlardaki faaliyetlerden ve esnafın denetiminden alınan ihtisab türü vergiler, bir şehirdeki ticaret hacmini yansıtmaktadır. 16. yüzyılın başlarında 17.000 akça olan ihtisab gelirlerinin, yüzyılın ikinci

(27) İlgili kayıtlar hakkında bkz. Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, s. 281-282.

(28) Dicle ve Fırat nehirlerinde, zahire ve eşya nakliyatında kullanılan kelekler, koyun veya keçi derisinden yapılan, yalnızca nehrin akışı istikametinde gidebilen vasıtalar. Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, derleyen Salih Özbaran, İzmir 1984, s. 123-125. Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, s. 13-14.

(29) 1564 tarihli kanunname de şarap vergisi ile ilgili bir kayda rastlanmamıştır. 1540 tarihli kanunname meyhaneye vergisi ile ilgili kısım aynen şöyledir: "Der beyan-ı meyhaneye: Bunun dahi şirenin batmanı dörde alındıkda sekizer üzere satıla ve beşe alındıkda ona satıla ve kara sığır salgını derler bir salgın olurmuş ref olundu ve kura halkının keferesine sen şireyi yabandan getürüb içersin deyü taaddi idüb akçe alırlarmış ref olundu min bad alınmaya amma taşradan bir kimesne şehre hamr getürüb ol hamr hangi köyden alındı ise ol köyün hamrı grift olub getüren kimesne dahi haline göre cürümlene cürmün dahi nihayeti meyhanenin bir günlük kıstı ola ziyade alınmaya". Barkan, *Kanunlar*, s. 138; Karşılaştır Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, s. 468.

(30) Şarap vergisine ait olan 270.000 akçe geliri, Göyünc, 1540 tarihli TT 200 nolu (s. 58) tahrir defterine istinaden vermektedir. Bkz. "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", s. 90.

(31) Bu vergi ile ilgili kısım, 1518 tarihli kanunname de aynen şöyledir: "Ve karban gelüb Amid'e uğramayub geçüb gitse giru bu düstur anların dahi bacı alınır imiş". İlhan, *Amid*, s. 123.

yarısında 66.666 akçaya yükselmesi, ticaret hacminin artışı ile birlikte büyüklüğünü de göstermektedir⁽³²⁾. Ülkelerarası ve bölgeler arası ticaretin yanı sıra, şehirde üretilen pek çok ürün de, bölge içi ticarete konu olmaktadır. 1564 tarihinde icare-i dekakin adı altında deri dükkanlarından alınan kiralardan düşük miktarı, bu konuda yanıltıcı olmamalıdır. Dükkanlar genellikle vakıflara bağlı olarak işletildiği için kayıtları, ayrıca düzenlenen vakıf defterlerinde veya tahrir defterlerinin vakıf kayıtlarından, şehirde 15 almaktadır. 1540 tarihli tahrir defterinin vakıf kayıtlarından, şehirde 15 civarında çarşı ve bunların içlerinde çok sayıda dükkanın mevcut olduğu bilinmektedir⁽³³⁾. Evliya Çelebi, şehirde 366 çeşit ticaret ve zanaatın icra edildiğini ve 2008 adet dükkanın bulunduğunu söylemektedir. Evliya Çelebi'nin anlattıklarına göre, zengin tüccarlarla dolu olan çarşı ve pazarlarda en kaliteli mallar ve çeşitli ülkelerden gelen en pahalı mücevherler satılmaktadır⁽³⁴⁾. Evliya Çelebi'nin bahsettiği müstahkem hanlar, canlı ticaret hayatının birer göstergeleridir⁽³⁵⁾.

Tarım ve hayvancılık

Sanayi öncesi dönemde Avrupa şehirlerinin belli ölçüde tarım ile uğraştığı, hatta nüfusunun %90'ının geçimini ziraatten sağlayan birimlerin, kanunen şehir olarak adlandırıldığı bilinmektedir⁽³⁶⁾. Tarımla uğraşan şehirler yalnızca Avrupa'ya mahsus bir olgu olmayıp, Akdeniz dünyası ve Osmanlı Anadolu'sunda da görülmektedir. Şehirlerin etrafındaki bağlar, bahçeler ve ekilebilir araziler, şehir halkının yiyecek ihtiyacını karşılama-

(32) İhtisab ile ilgili kısım, 1564 tarihli kanunname aynen şöyledir: Der beyan-ı ihtisab: Vilayet-i Diyarbekir'de olan şehirlerde ve kasabatda ihtisab hususunda ziyade bid'atler olurmuş ve ihtisab-ı nevahi deyü defter-i atikde bir kalem olub her nahiyeye birer mikdar hasıl takdir olunub birer amil olub nahiyesinde kura ahalisine nice türlü bahane ile zulm-i taaddi ve hayf eylemişlermiş ihtisab-ı nevahi hiç bir vilayetde olmayub bid'at ve zulm-i sarıh olmağın ref' olunub defter-i cedidde kimesneye hasıl kayd olunmadı min-bad ihtisab-ı nevahi deyü reyadan bir akçe ve bir habbe alınmaya ve şehirlerde ve kasabatda olan ihtisabın dahi bid'atleri ref' olunub kanun-ı Osmanî üzere kıymeldar olub dirhemle satılan meta'dan eksük satandan, dirhem başına bir akçe cerime alına ve her sale marifet-i kadî ile nice def'a narh virülse bir miktar narhçelik alınıb ziyade nesne alınmaya ve dirhem ile satılmayub az kıymetlülerden dahi haline göre bir mikdar cerime alına ve ekmeççilerin ve aşçıların kabın ve kacağın temiz tutmayanlardan hal-lerine göre bir mikdar cerime alınur". TT 155, s. 2b. Karşılaştır, Barkan, *Kanunlar*, s. 134.

(33) İlhan, "XVI Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları", s. 50-51. 1540 tarihli tahrir defterindeki vakıf kayıtları için bkz. Aynı makale, s. 64-82.

(34) Bruinessen, *Evliya Çelebi*, s. 154.

(35) Evliya Çelebi, Melik Paşa ve Hasan paşa hanlarıyla birlikte, şehirde tüccarlarla ve seyahat edenlere hizmet veren pek çok hanın bulunduğunu söylemektedir. Bruinessen, *Evliya Çelebi*, s. 152, 155. 1540 tarihli tahrir defterinde, gelirleri çeşitli medreselere tahsis edilen han ve bezzazistan kayıtları mevcuttur. Bunlardan bazıları Atik, Cemal, Sağır ve Kebir hanlarıdır. Bkz. İlhan, "Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları", s. 52. Diğer yandan, Evliya Çelebi'nin bahsettiği iki kervansaray, Diyarbakır valilerinin adamları ile doludur. Eskiden uzun mesafeden gelen kervanların konakladığı bu kervansarayların başka amaçlarla kullanılması, 17. yüzyılda Diyarbakır'dan geçen ticaretin hacminin azalması ile açıklanabilir. Bkz. Bruinessen, *Evliya Çelebi in Diyarbakır*, s. 152.

(36) Max Weber, *The City*, Translated and edited by Don Martindale and Gertrud Neuwirth, The Free Press, London 1958, s. 74.

Tablo 2. 1518 (TT 64) ve 1564 (TT 155) tarihlerinde Diyarbakır şehrinde yapılan ticari faaliyetlerden alınan vergilerin türleri ve miktarları.

Vergi Türü	1518	1564
Mahsul-ı gümrük ve mizan-ı harir ma bac-ı Ergani ve Siverek ma tamgay-ı sabun ve hınna	-	5.610.660
Mahsul-ı mukataa-ı keyyaliye	-	400.000
Mahsul-ı mukataa-ı kapan-ı arasa*	70.000	316.666
Bac-ı ebvab-ı erbila	41.000**	100.104
Tamgay-ı esb ve usera***	7.000	87.036
Mahsul-ı ihtisab****	17.000	66.666
Tamgay-ı siyah/Tamgay-ı kayseriyye	50.000	55.013
Bac-ı bazar-ı rişte ve penbe	-	27.770
Tamgay-ı harir-ı elvan ma' tamgay-ı gön ve sahtiyan ve meşin	-	27.017
İcare-i dekakin-ı tabakhane*****	100.00	8.000
Mahsul-ı mukataa-ı ubur-ı kelek	-	2.000
Tamgay-ı hamr	120.000	-
Resm-i kabzane an karbanan	5.100	-
Toplam	410.100	6.700.932
Artış oranı		+%1.633

*Bu vergi, 1518 tarihli (TT 64) defterde, "Tamgay-ı huml ve arasa ve kapan" şeklinde geçmektedir.

** Bu miktara, ayrı halde yazılan ve 14.000 akçe olan, "maktu'-u cebbanan resm-i bevvabi" (peynir vergisi) de dahil edilmiştir.

*** Bu vergi, 1518 tarihinde (TT 64), "Tamga-ı usera ve devvab" (esir ve, yük ve binek hayvanı vergisi) şeklinde geçmektedir.

**** Bu vergi 1518 tarihinde (TT 64), "İhtisab-ı şehr ve vilayet", 1564 tarihinde (TT 155) ise "Mahsul-ı ihtisab-ı nefis-i Amid" şeklinde geçmektedir.

*****Bu vergi 1518 tarihinde yalnızca tabakhane gelirlerine, 1564'de ise yalnızca tabakhane dükkanları kirasına aittir.

da önemli olmaktadır. Sonuçta, şehirde yaşayanların çoğu, evlerinde kendi yetiştirdikleri ürünleri tüketmekte, böylece, markete bağımlılıkları azalmaktadır⁽³⁷⁾. İncelenilen dönemlere ait vergiler değerlendirildiğinde, rakamlara yansıdığı kadarıyla, Diyarbakır şehri halkının, endüstriden biraz daha fazla oranda, tarım ve hayvancılıkla uğraştığı (sırasıyla, %4.7 ve %5.3), ve kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir ekonomik yapılanmaya gittiği görülmektedir.

Şehirde tarımı yapılan ürünler arasında, pirinç (çeltük) ekimi ilk sırayı almaktadır. Şehir ve bölge halkının ihtiyacını karşılamak üzere, şehir civarında üretimi yapılan pirinçten elde edilen gelir, 1518'de 80.000 akçe iken, 1564'de 103.033 akçeye yükselmiştir (bkz. Tablo 3). 1518 tarihli kanunnameye yer alan kayda göre şehre satılmaya gelen pirinçten, ekildiği madrablara göre vergi alınıyordu (madrab başına bir Amid müdü)⁽³⁸⁾. 16.

(37) Faroqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 242

(38) "Ve çeltük madrablarından dahi her bir madrabdan birer Amid müdü resm-i bevvabi alınur imiş". İlhan, *Amid*, s. 125. Diğer yandan, Evliya Çelebi, Silvan yakınlarındaki Mıhrani'de pirinç yetiştirildiğinden bahsetmektedir. Bruinessen, *Evliya Çelebi in Diyarbakır*, s. 40.

Tablo 3. 1518 (TT 64) ve 1564 (TT 155) tarihlerinde Diyarbakır şehrinde görülen tarım ve hayvancılıkla ilgili vergi türleri ve yıllık miktarları.

Vergi Türü	1518	1564
Bac-ı bazar-ı ağnam*	24.000**	187.500***
Mahsul-ı madrabahay-ı çeltük	80.000	103.033
Mahsul-ı bostan****	-	40.000
Mahsul-ı bazhay-ı balaban ve seyfi ve çakır	-	30.000
Mahsul-ı öşr-ı bağat-ı şehirlıyan	-	7.000
Mahsul-ı çayır	-	2.300
Mahsul-ı mezraa	-	4.200
Resm-ı kışlakçıyanı nefis-ı Amid	-	10.980
Resm-ı yaylak-ı Karacadağ	3.000	-
Toplam	107.000	385.013 +%359,8

*Bu vergi, 1518 tarihli TT 64'de "Tamgay-ı ağnam", şeklinde geçmektedir.

**Bu miktar, tamga-ı ağnam der nesf-ı şehir (14.000 akçe) ve adet-ı ağnam cüz-ı Ekrad (10.000 akçe) adlarıyla koyunlardan alınan iki tür verginin toplanmasıyla elde edilmiştir.

*** Bu miktar, 111.000 akçe tamgay-ı ağnam ile, 76.500 akçe olan adet-ı ağnam vergisinin toplanmasıyla elde edilmiştir.

****Mahsul-ı bostanhay-ı Evsel (30.000 akçe) ve mahsul-ı bostanhay-ı Çay der Amid (10.000 akçe) adlarıyla alınan iki vergi birleştirilmiştir.

Endüstriyel faaliyetler

Şehir halkının uğraşları arasında üçüncü sırada yer alan endüstriyel faaliyetler, tipik bir Osmanlı şehirde bulunan türdendir. Bu faaliyetler konusunda Diyarbakır için dikkati çeken nokta, ilk dönemde görülen %217,5'lik artışın ardından, son dönemde görülen %41,7'lik azalmadır (bkz. Tablo 4). Bu azalmanın, değişik oranlarda ve genelde bütün faaliyetlerde görülmesine rağmen, en fazla darphane gelirlerindeki düşme- den kaynaklandığını hemen belirtmek gerekmektedir.

Şehirdeki endüstriyel faaliyetler arasında kumaş ve iplik boyacılığı ilk sırayı almaktadır (bkz. Tablo 4). 19. yüzyılda Diyarbakır'a gelen Avrupalı seyyahlar, şehirde dokunan, kırmızı renkli pamuklu kumaşların, Macaristan, Polonya ve Rusya'da büyük talep gördüğünden bahsetmektedir⁽⁴⁸⁾. Evliya Çelebi'nin kırmızı bez adıyla bahsettiği bu kumaşların yanı sıra, şehirde ipekli, pamuklu ve yünlü kumaşlar, halı, kilim, keçe vs. dokunmaktadır⁽⁴⁹⁾. Evlerdeki tezgahlara kadar yansıyan dokumacılığın sonraki dönemlerde de devam ettiği ve, örneğin 18. ve 19. yüzyıllarda da

(48) Bruinessen, *Evliya Çelebi in Diyarbakir*, s. 37.

(49) Evliya Çelebi, dokumacılık işinden kılıç, hançer, bıçak ve kuyuncu işlerinden sonra fakat, dericilikten önce bahsetmektedir. Bruinessen, *Evliya Çelebi in Diyarbakir*, s. 170.

ordunun ihtiyacını karşılamak üzere Diyarbakır'dan çadır bezi ve kirbas gönderildiği bilinmektedir⁽⁵⁰⁾.

Endüstriyel faaliyetler arasında ikinci sırayı alan darphane gelirleri, 16. yüzyıl boyunca inişli çıkışlı bir seyir takip etmektedir. 1518'de 90.000 akçeden, 1540'da 650.000 akçeye yükselen gelir, 1564'de 68.333 akçeye düşmüştür. Bu seyri açıklamak oldukça güç olmakla birlikte, şunlar söylenebilir. Öncelikle, Osmanlılar stratejik önemi olan madenlerle yakından ilgilenmişler, hatta fetihlerin yönünü onlara göre tayin etmişlerdir. Altın gümüş gibi değerli madenlerin yanlarına da, birer darphane kurmuşlardır⁽⁵¹⁾. Diyarbakır'da bulunan darphanenin varlığı Memlûklüler zamanından beri bilinmektedir. Bölge Osmanlılar'a geçince burada para basılmaya devam edilmiştir. Diyarbakır'ın kuzey-batısında yer alan Ergani'deki altın ve gümüş madeninin işletilmeye başlanması, ancak 17. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır⁽⁵²⁾. Bundan önce işlenmek üzere darphaneye gelen değerli madenlerin nereden getirildiği konusunda kesin görüşler olmamakla beraber, söz konusu dönemin Amerikan gümüşünün Doğu'ya intikal ettiği zamana rastlaması nedeniyle, darphanede Amerikan gümüşünün işlendiği sanılmaktadır⁽⁵³⁾. Diyarbakır darphanesinin faaliyeti genellikle düşük seyir takip etmiştir. En çok faaliyet gösterdiği dönem, 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın başlarıdır. Bu durumda, darphane gelirlerinin 650.000 akçaya çıktığı 1540 tarihindeki yükselmeyi açıklamak daha da güçleşmektedir. 1548'de Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) İran'a yapacağı seferin finansmanı için, sefer planlarının bir parçası olarak, İmparatorluğun diğer bölgelerinden Diyarbakır'a değerli maden getirilerek para bastırılmış olması, en makul açıklama olarak görünmektedir⁽⁵⁴⁾.

Şehirdeki diğer endüstri kollarından olan, mum ve kırı yapımı, deri işlenmesi ve başhane (kelle ve paça pişirilen ve servisi yapılan lokanta) için gerekli olan ham maddeler şehirde kesilen hayvanlardan sağlanmaktaydı. Kanunnamede de belirtildiği üzere, koyun ve keçinin iç yağı mum yapımında kullanılmak üzere şemhaneye, bağır sakları yay yapımında kullanılmak

(50) Diyarbakır'da dokunup, iki yılda işlenmesi tamamlanan ve IV. Murad'a hediye edilen ipekli çadır İstanbul'da çok beğenilmiştir. Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, II. Cilt, Ankara 1990, s. 676-677. Diyarbakır'da dokunan kirbas (pamuklu veya keten kumaş) devlet tarafından satın alınmakta ve çeşitli ihtiyaçlar için kullanılmaktaydı. Örneğin, mehterhanede, liva ve ser-asker takımlarında devamlı olarak Diyarbakır kirbası kullanılıyordu. Yılmazçelik, *XIX Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır*, s. 313-314. Diyarbakır merkezi ve eyaletinde dokumacılık faaliyetleri hakkında bkz. Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, V(1990), s. 191-200.

(51) Osmanlı İmparatorluğu'nda madenlerin ekonomik yönden önemi ve kullanımı hakkında bkz. Rhoads Murphey, "Ma'din", *Encyclopedia of Islam*, 2. edition, s. 974.

(52) 18. yüzyılda Ergani madeninin üretim düzeyi hakkındaki rakamlar için bkz. Murphey, "Ma'din", s. 977.

(53) Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Tartışma Kısım*, Halil Sahillioğlu'nun notu, s. 99.

(54) Darphanede, II. Selim ve takip eden sultanlar döneminde paralar basılmıştır. Bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 532-535, 590-592, 664-673.

(55) İlhan, *Amid*, s. 125.

üzere kırıhaneye, baş ve ayakları pişirilmek üzere başhaneye, derisi de tabaklanmak üzere tabakhaneye gönderiliyordu⁽⁵⁵⁾. Genellikle mütevacı gelirlere sahip olan bu endüstriler arasında en dikkati çeken, ilk dönemdeki (1518) yüksek miktardan, sonraki dönemlerde (1540 ve 1564) düşük miktara inen deri işlemeciliğidir. Diyarbakır'a gelen seyyahların Avrupa'da büyük talep gören en önemli ticari meta olarak bahsettiği kırmızı boyalı derinin (sahtiyan) üretiminin yapıldığı ve şehir halkının yaklaşık dörtte birinin uğraşısı olan deri endüstrisinin, son iki dönemdeki (1540 ve 1564) düşük gelirlerini açıklayacak yeterli delil bulunmamaktadır. Bölgede yapılan hayvancılığa paralel olarak, deri işlemeciliğinin oldukça gelişmiş düzeyde yapılmasına rağmen, aynı oranda Defterlere yansımaması ilginçtir. Dericilikten elde edilen gelirlerin düşük görünmesinin asıl sebebi, defterdeki rakamlara, ilk dönemde, dükkan kiralari ile birlikte, tabakhane gelirinin dahil edilmesi, son iki dönemde ise, yalnızca düşük miktardaki dükkan kiralalarının kaydedilmiş olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, bu dönemlerde tabakhane gelirleri kaydedilmemiştir. Deri ürünlerinin ticaretinden alınan vergi ayrıca ve ipek ile birlikte, tamamı gön ve sahtiyan ve meşin adı altında tahsil edilmiştir. Yine de, toplam 27.017 akça olan bu miktara, 8.000 akçelik kira eklendiğinde dahi (35.017 akça), ilk dönemdeki yüksek tutara ulaşmadığı görülmektedir. Bu durumda, söz konusu dönemde dericilik işinin gerilediği veya gelirlerinin başka bir yere tahsis edildiği akla gelmektedir.

Üretilen derinin gön, meşin ve sahtiyan gibi tür ve kalite olarak çeşitleri bulunmakta ve ayakkabı, terlik, çizme, koşum takımı yapımında kullanılmaktadır. Diyarbakır'da işlenen deri ve bunlardan yapılan ürünlerin, şehir ve bölge halkının ihtiyacına yönelik olduğu tahmin edilmektedir. Diyarbakır sahtiyanı adıyla bilinen ve, seyyahların 19. yüzyılda Avrupa'da büyük talep gördüğünü söyledikleri, renkli boyalı ve cilalı derinin gerçekte ihraç edilip edilmediği konusunda bilgi mevcut değildir. Harplerle ilgili malzemelerden olması nedeniyle, 16. yüzyılda imparatorluktan ihraç yasaklanan maddeler arasında sahtiyanın sıkça bahsedilmesi, incelenen dönem için bu ihtimali zayıflatmaktadır⁽⁵⁶⁾. Evliya Çelebi'nin gül-şef-tali sahtiyanı adıyla bahsettiği ve bundan yapılan ayakkabı, mes ve çizmenin çok kıymetli olduğunu söylediği derinin İstanbul'a gönderildiği de kesin değildir. Sarayda ise, genellikle, Manisa sahtiyanından yapılan ayakkabı, terlik vs. kullanılmaktadır⁽⁵⁷⁾.

Boza yapılan boza hane ve macun üretilen macun hanenin gelirleri, 1564 tarihinde sırasıyla, 3.666 ve 9.666 akçedir (bkz. Tablo 4). Gelirlerin oldukça düşük düzeyde olması, bu faaliyetlerin yalnızca şehir ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğunu düşündürmektedir. Şehirdeki endüstri dal-

ları hakkında son olarak, değirmenlerden bahsedilebilir. İlk iki dönemde (1518 ve 1540) rastlanmayan değirmenler su ile çalışan (asıyab) türünden olup, yılın tamamında veya altı ayında hizmet vermektedir. 1564 tarihinde 2.510 akçelik geliri olan değirmenlerin şehir halkına hizmet verdiği tahmin edilebilir (bkz. Tablo 4)⁽⁵⁸⁾.

Tahrir defterlerine yansımayan fakat, şehirde yapıldığı bilinen çeşitli zanaatlar arasında metal (bakırcı, kazancı, bıçakçı nalbant vs.) tekstil (kumaş boyacıları, hallac, dokumacı) ve inşaat (neccar, sıvacı, duvarcı) işleriyle ilgili olanlar bulunmaktadır⁽⁵⁹⁾. Evliya Çelebi Diyarbakır'da yapılan kılıç, hançer, bıçak ve kuyumculuk işlerinden bahsetmektedir. Metal işlerinin şehirde bu derece gelişmiş olması, yakınlardaki Ergani bakır madeni ve Kığı demir madeni ile ilgilidir. Maden ocaklarına yakın olması dolayısıyla, ordunun ihtiyacı için çeşitli askeri malzemeler yapmak üzere, madenler Diyarbakır'a getirilerek işlenmektedir⁽⁶⁰⁾. Ergani'deki gümüş ve

Tablo 4. 1518 (TT 64), 1540 (TT 200) ve 1564 (TT 155) tarihli tahrir defterlerinde, Diyarbakır şehrinde rastlanan endüstri kuruluşları ve yıllık vergi miktarları.

Endüstri Kuruluşunun Adı	1518	1540	1564
Boyahane	150.000	142.000	213.617
Darphane	90.000	650.000	68.333
Şemhane	-	25.000	30.000
Kırıthane	15.000	2.500	13.396
Macunhane	15.000	8.000	9.666
Tabakhane	100.000*	8.000**	8.000**
Başhane	15.000	8.000	4.666
Bozahane	5.000	5.000	3.666
Asiyab	-	-	2.510
Toplam	390.000	848.500	353.684
Artış oranı		+%217.5	-%41.6

* Bu miktara, dükkan kiralari da dahil edilmiştir. "Tabakhane ma icare-i dekakin".

** Bu miktarlar, yalnızca, tabakhane dükkanlarının kirasına aittir: "icare-i dekakin tabakhane".

(58) 1540 tarihli kanunnamede değirmen vergisi ile ilgili kısım aynen şöyledir: "Yıl yürüyen değirmenden altmış, altı ay döndüren otuz akçe alınur". İlhan, *Amid*, s. 127.

(59) Şehirde icra edilen mesleklerin bir listesi için bkz. İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları", s. 48-49, 885.

(60) Örneğin Musul'da inşa edilmekte olan kalenin demir kapıları Diyarbakır'da yapılmıştır. Rhoads Murphey, "The Construction of a Fortress at Mosul in 1631", *Social and Economic History of Turkey* (1071- 1920), ed. Osman Okyar-Halil İnalçık, Ankara 1980, s. 164-5, 176.

(56) Faroqli, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 167-168.

(57) Deri türleri ve Anadolu'da yapılan deri üretimi konusunda geniş bilgi için bkz. Faroqli, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 160-167.

altın madeni de şehirde kuyumculuğun gelişmesi için gerekli ham maddeyi sağlamaktadır.

Sonuç

16. yüzyılın ikinci yarısındaki ekonomik faaliyetlerin incelenmesi neticesinde, Diyarbakır, transit, bölgeler arası ve bölge içi ticaretin yoğun olarak yapıldığı, ticari bir şehir niteliğiyle ön plana çıkmaktadır. Ticareti zaman zaman sekteye uğratan siyasi ve diğer türlü olaylara rağmen, şehrin 16. yüzyılda ticaretten büyük kârlar elde ettiği defterdeki rakamlardan görülmektedir. İhmal edilemez düzeyde bulunan ticari faaliyetlerin bölgedeki diğer şehirlerin gelişmesine de katkıda bulunduğu muhakkaktır. Ticaretin şehir ekonomisinde en büyük payı almasına karşın, şehir halkının büyük bir kısmının ticaretle uğraştığı düşünülmemelidir. Çünkü, söz konusu ticaretin en önemli kısmını, kervanlarla yapılan uzun mesafe ticareti oluşturmaktadır. Dolayısıyla, ticareti yapanlar da, çoğunlukla, şehirden transit geçen tüccarlar olmaktadır. Şehirde ticaretle uğraşan belli bir tüccar kesimi de mevcuttur. Ancak, şehir halkının büyük bir kısmı, bölgenin coğrafyasının müsait olması dolayısıyla, tarım ve hayvancılıkla ve çeşitli ham maddelerin işlendiği endüstri kolları ile uğraşmaktadır.

Ticaret yollarının üzerinde olması dolayısıyla kolay ulaşılabilen bir konumda bulunan Diyarbakır, Irak bölgesinin ihtiyacı olan, başlıca buğday olmak üzere, çeşitli ham maddeleri sağlamaktadır. Anadolu şehirlerinin ve, gerektiğinde İstanbul'un, et ihtiyacını karşılayan bölgenin merkezi olan Diyarbakır'ın, Anadolu şehirleri ile ticari bağlantıları da güçlüdür. 17. yüzyılda, uluslararası ticaret yollarının değişmesinden doğan gelir kaybının, bölgeler arası ve bölge içi ticaretin güçlenmesi ile telafi edildiği görülmektedir. Bu haliyle Diyarbakır, ticari başta olmak üzere, tarım ve hayvancılık ve endüstriyel faaliyetlerin icra edildiği, bulunduğu bölgeye ve, daha da ötesine hizmetler sunan tipik bir Osmanlı şehri özelliklerini göstermektedir.